

KAPITOLA 2

Portréty republikánských metropolí Praha, Vídeň a Varšava 1918–1992

Jiří Pešek

Možná lze předpokládat, že čtenáři této knihy znají tři zkoumaná města z autopsie a snad si již o nich i mnohé přečetli. Přesto jsme dospěli k závěru, že bude užitečné ony tři metropole nejprve představit na bázi událostních dějin. Podstatné bude i seznámení s řadou klíčových osobností oněch měst, především samozřejmě primátorů/starostů, v pražském případě i představitelů Státní regulační komise (dále SRK), kteří hráli (především obdivuhodně všestranný Eustach Mölzer) podstatnou roli při utváření Velké Prahy doby meziválečné.

Je samozřejmé, že tři tematizovaná, rámcově srovnatelná města měla svá specifika. Rozdílné bylo již pojmenování nejvyššího představitele města: „primátor/starosta“ v Praze, „starosta“ ve Vídni (*Bürgermeister* – na rozdíl od německých „říšských“ měst, která obvykle mají *Oberbürgermeistera*) a konečně „prezident hlavního města“ (*prezydent miasta stołecznego*) ve Varšavě. Nejde nám však o to, nořit se do správních a samosprávných specifik a terminologických zvláštností, pokud podstatným způsobem neovlivňovaly vztah městské samosprávy (a přenesené státní správy) ke státu a jeho vládě.

Jsmo si také dobře vědomi toho, že je (ne)dobrým zvykem autorů knih o městech (nejen z pera historiků architektury a umění obecněji) plnit stránky informacemi o tom, co a kde

bylo kdy postaveno, přičemž stavby ve vládni, městské, korporátní a soukromé režii jsou stavěny vedle sebe jako stejně významní němi svědkové epoch. Je samozřejmé, že stavby – od mostů a frekventovaných radiál přes kostely, školy všeho druhu až k nájemním obytným domům či výstavným individuálním sídlům elit – dohromady s parky a ostatní městskou zelení tvoří městský žitý prostor a podmiňují jeho obyvateli vnímanou specifickou atmosféru té které metropole. Stručně pojednat o třech velkoměstských objektech našeho zájmu podobným deskriptivním způsobem je však nereálné a vedlo by to nejspíše čtenáře jinam, než kam směřuje náš tematický záměr.

Nám půjde především o komunální sféru a o načrtnutí těch linií vývoje měst, které mohla nebo se alespoň snažila ovlivnit městská rada, zastupitelstvo a primátor jako (v demokratických časech) hlavní subjekt určování směru vývoje města. Velkoměsto je ovšem bytost s vlastní dynamikou, někdy obávaný lidožravý moloch, jindy Pegas svobody rozvoje lidských potenciálů. Historikové, nadto autoři s požitkem zdomácnějí v celku našeho trojměstí, se mu mohou zkoušet badatelsky přibližovat, nikdy ho však nedokáží lapit, natož pak pitvat po způsobu přírodovědců minulých epoch. Zkoumali by neživý objekt, nikoliv fascinující bytost vrcholně před-post-moderní doby. Po způsobu dávných autorů obracíme se tedy na vážné čtenáře s prosbou o shovívavost a o partnerství při cestě do podivuhodných dějin středoevropských metropolí.

PRAHA

Praze nebylo souzeno vkročit do poválečného období v produktivní návaznosti na její dosavadní výkony. Revoluční,

exhibicionisticky svévolná socialistická destrukce stávajícího, s Národním výborem vzorně spolupracujícího městského zastupitelstva a rychle se „aktualizující“ městské rady přinesla nečekané plody. Místo připravovaných svobodných voleb nové městské reprezentace dosadil Národní výbor coby prozatímní vláda republiky do čela města správní sbor vedený národním demokratem Přemyslem Šámalem. Socialisté tak umožnili instalaci „městské vlády“, v níž měli většinu pravicoví nacionalisté, kteří se přičinili o omezení samostatnosti metropolitní samosprávy, respektive usilovali o přímé podřízení metropole vládě, konkrétně ministerstvům vnitra a financí.⁴²

Šámal si do funkce otce města nepřinesl ani koncepční programové představy, ani hlubší zájem o pražskou problematiku. K jisté aktivitě ho probudila až zásobovací a sociální krize metropole v lednu 1919, kdy bylo pro řešení situace nutno získat státní podporu. Šámal tehdy pohrozil hromadnou demisí celého správního sboru a předáním správy hlavního města přímo do vládních rukou. Až poté poskytla Švehlova vláda městu záruku na finanční půjčku a uvolnila dotace na nouzové práce pro nezaměstnané.⁴³ Politicky komplikovanou přípravu zákona o Velké Praze však Šámal zcela přenechal svému náměstkovi, národnímu socialistovi Karlu Baxovi.⁴⁴

⁴² Podrobný rozbor situace přináší kapitola 3 této knihy.

⁴³ Srovnej Václav LEDVINKA, *Přemysl Šámal. V čele hlavního města Prahy 1918–1919*. In: Václav Pavlíček – Jana Čechurová – Václav Ledvinka – Jan Hálek, *Přemysl Šámal. Kancelář prezidentů*, Praha 2019, s. 41–49; *Správní sbor. 1 schůze dne 13. ledna*, *Věstník hlavního města Prahy* 26, č. 2, 23. 1. 1919, s. 20–27, zde s. 20.

⁴⁴ Srovnej PEŠEK, *Od aglomerace k velkoměstu*, s. 195n. a Václav LEDVINKA, *Tvůrci Velké Prahy? Role Přemysla Šámala a Karla Baxy při budování metropole Československé republiky (1919–1929)*. In: Olga Fejtová – Martina Maříková – Jiří Pešek (edd.), *Praha v obnoveném státě. Zemská metropole hlavním městem nové republiky*, Praha 2020 (Documenta Pragensia, sv. 39), s. 23–39.

Odstavení pražské samosprávy nebylo jen přechodnou záležitostí – v souvislosti s přípravou ustavení Velké Prahy vláda několik let prolongovala situaci, v níž volená městská rada (nejsilnější frakcí v zastupitelstvu byla národní demokracie, městu ale vládl socialistický blok, vedený národními socialisty) neměla plnou samostatnost ani pravomoci. Prahu řídila nejprve Národním výborem jmenovaná správní komise, svým složením odrážející výsledky komunálních voleb z roku 1911. Po obecních volbách v červnu 1919 získala Praha demokraticky zvolené zastupitelstvo a městskou radu v čele s Baxou. Ta již disponovala stejnými pravomocemi jako samospráva před rokem 1914. Situaci však počátkem roku 1920 změnil zákon o vytvoření Velké Prahy (k 1. lednu 1922): Na dvouleté mezidobí byla vládou jmenována opět správní komise pro Velkou Prahu (v čele s dosavadním starostou Baxou). Vznikl dualismus státem jmenované správy (správní komise Velké Prahy) a volené samosprávy (Ústředního zastupitelstva a Rady hlavního města Prahy a samospráv připojovaných obcí).⁴⁵ Plně funkční ústřední samosprávy se Velká Praha dočkala až po obecních volbách roku 1923.

Způsob vládního zacházení s Prahou názorně ukázal roku 1922 případ „vládního okradení hlavního města“ v kontextu s vládou Praze vnucenou zahraniční bankovní půjčkou.⁴⁶ Peníze metropole potřebovala na poválečné rekonstrukce infrastruktury a na její rozvoj v kontextu se vznikem Velké Prahy.

⁴⁵ Srovnej Jiří PEŠEK, *Velká Praha – hlavní město republiky československé 1918–1938*. In: Václav Ledvinka – Týž, Praha, Praha 2000, s. 559–596, zde s. 568.

⁴⁶ Hana SVATOŠOVÁ, *Zahraniční půjčka hlavního města Prahy z roku 1922 aneb jak okrást město*. In: Jiří Pešek – Václav Ledvinka (edd.), *Mezi liberalismem a totalitou. Komunální politika ve středoevropských zemích 1848–1948*, Praha 1997 (Documenta Pragensia, sv. 14), s. 127–151, zde s. 140n.

Prostředky, získané u britských a amerických bank, byly městu vládou „dočasně zabaveny“ za účelem posílení československé měny. Již tím byla část této půjčky znehodnocena. Nadto i po uvolnění blokace dostávala Praha finanční prostředky jen postupně a pouze v podobě poukázek.

Nakonec se přece jen v parlamentu podařilo docílit v zákonu o Velké Praze únosných kompromisů mezi znevolaňujícím nárokem vlády a pražskou obhajobou městské autonomie. Zákon zajistil samosprávě bázi pro vybudování moderní metropole, zakládající svůj rozvoj na produktivitě pražské ekonomiky. Meziválečná Velká Praha, opřená o výnosy svého hospodaření, se etablovala jako investičně aktivní subjekt, úspěšně se modernizující na celé řadě úrovní. Byl to mimo jiné výsledek úsilí vysoce kvalifikovaných a aktivních středních článků městské správy a úspěšných městských podniků.

V prvních letech republiky vítězila v pražských komunálních volbách (1919 a 1923) Československá národní demokracie. Primátora Karla Baxu však díky podpoře menších stran dokázala opakovaně prosadit Československá strana národně socialistická, ovládající i většinu pražských místních radnic (až na historické vnitřní město a Vinohrady). Baxova spolupráce s jeho národnědemokratickým prvním náměstkem, mezinárodně uznávaným právníkem a oblíbeným politikem Ludvíkem Vaňkem, byla ovšem bezproblémová. Sociální demokracie, dlouhodobě oslabená odštěpením podstatně silnějších komunistů, se v pražské komunální politice více prosazovala až od voleb roku 1927. Tehdy se v čele města již natrvalo etablovali národní socialisté jako v Praze nejsilnější strana, ve své většině blízká jak zakladateli republiky, prezidentu Tomáši Masarykovi, tak (právě od této doby) jeho blízkému spolupracovníku a posléze nástupci Edvardu Benešovi.

V čele města ovšem po dlouhou nestály celostátně respektované osobnosti, ale nacionálně populistický politik Baxa, muž dobře provázaný s pražskými finančními kruhy, ovšem názorově více než kontroverzní. Ten byl na pražskou radnici Národně socialistickou stranou (až do svých pětasedmdesáti) v podstatě „uskladněn“. Je ovšem zajímavé, že Baxa coby okázalý český nacionalista byl ochoten, když to bylo politicky žádoucí, najít vstřícné slovo vůči německým spolkům a grémiím, stejně jako – přes svůj v mládí vyhraněný antisemitismus – otevřít na počátku třicátých let náruč světovému židovskému hnutí a v Praze srdečně hostit jeho velké mezinárodní akce.⁴⁷ Značný význam mělo i Baxovo působení ve Svazu českých měst.

Sociálně i urbanisticky modernizační impulsy přicházely hlavně od náměstků primátora, mezi nimiž „vyrostl“ i Baxův nástupce, důvěrník prezidenta Beneše Petr Zenkl.⁴⁸ Při utváření Velké Prahy a modernizaci dosavadní zástavby však hráli významnou roli především techničtí odborníci na postech sekčních šéfů a vedoucí jednotlivých městských podniků.

⁴⁷ Konkrétně šlo o VII. světovou konferenci Women's International Zionist Organisation, světový festival Makkabi a XVIII. sionistický kongres v létě a na podzim 1933. Zástupci těchto organizací byli slavnostně přijati na pražské radnici a v děkovných adresách primátorovi i v relacích pro tisk pak chválili Prahu jako „moderní, demokratické a tolerantní velkoměsto“. Srovnej Ines KOELTZSCH, *Geteilte Kulturen. Eine Geschichte der tschechisch-jüdisch-deutschen Beziehungen in Prag (1918–1938)*, München 2012, s. 148n.

⁴⁸ Dosavadní biografie této do značné míry centrální osobnosti meziválečné Prahy bohužel vnímají Zenklovo pražské působení jen jako ouverturu jeho pozdějších, zejména exilových osudů: Jaroslava ČEČRDLOVÁ, *Petr Zenkl. Jeden z tvůrců československé demokracie*, Ústí nad Labem 2010; Martin NEKOLA, *Petr Zenkl politik a člověk*, Praha 2014. K jeho sociální politice srovnej kapitoly Olgy Fejtové v tomto svazku.

Meziválečná Praha realizovala rozsáhlé dopravní stavby a velkoryse investovala zejména do rozvoje elektrické sítě a městské tramvajové dopravy. Lví podíl na zvládnutí proměny dosavadní pražské aglomerace v jednotné moderní velkoměsto měla podle názvu Státní regulační komise, ve skutečnosti však expertní grémium, pevně provázané s pražským magistrátem a radnicí. Komisi, jejímž hlavním úkolem bylo zpracování „Přehledného regulačního a zastavovacího plánu Prahy“ (dohotoveno roku 1930), je v této publikaci věnována speciální kapitola. Tam je též pojednáno o jejím dlouholetém předsedovi Eustachu Mölzerovi, klíčové osobnosti strukturální modernizace (výstavba sítí, dopravní zpřístupnění celého teritoria atd.) celé Velké Prahy.

Charakterizovat meziválečnou Prahu, ono živé a nejen stavebně expandující velkoměsto, je na pár řádcích nemožné.⁴⁹ Bylo to pulsující školské (dvě univerzity: česká a německá, dvě techniky a řada dalších vysokých a ovšem středních škol) a kulturní velkoměsto s tucty (opět českých a německých) divadel,⁵⁰ stovkami kin, desítkami nakladatelství, bohatým publicistickým i výstavním či obecně kulturním životem, k němuž samozřejmě patřilo i rozsáhlé (platící) publikum, respektive kam za vzděláním, kulturou i nejrůznějšími vysoce kvalifikovanými (lékařskými stejně jako finančními) službami přijížděly masy lidí z celé republiky. A to necháváme stranou veřejně inscenované slavnosti nebo sportovní události (včetně mezinárodně navštěvovaných sokolských sletů).

⁴⁹ Připomeňme alespoň: Bernard MICHEL, *Praha. Město evropské avantgardy 1895–1928*, Praha 2010.

⁵⁰ Srovnej exemplárně LUDVOVÁ, *Až k hořkému konci*, a TÁŽ, *Německý hudební život v Praze 1880–1939*, Praha 1983.

Ti všichni, stálí obyvatelé Prahy stejně jako masa mimo-
pražských studentů, obchodníků i příležitostných návštěvní-
ků, museli někde bydlet, přenocovat, stravovat se, pohybovat se
po městě i přijíždět a odjíždět do celé Evropy. A samozřejmě
sem také přicházely tisíce lidí z venkova i menších měst a hle-
dali tu práci nebo cílili na zvýšení svého životního standardu
a nalezení lepších kariérních šancí než „v provincii“. Metro-
pole pražského formátu tak od počátku republiky sloužila nejen
„svým“ 670 000 až milionu obyvatel, ale dávala výdělek, životní
základnu i zábavu dalším statisícům lidí. A proto potřebovala,
respektive intenzivně (snad s jistou „zámlkou“ v nejtěžších le-
tech krize a recese 1933–1935) budovala pro tyto úkoly bytovou,
zdravotní, školskou i kulturní bázi a infrastrukturu. Setkávala
se tu aktivita státu, stávicího (většinou neoklasická) minister-
stva, obce (zde vynikala do popředí avantgardní funkciona-
listická architektura například škol) a soukromých investorů
od bank (Gočárem navržená rondokubistická Legiobanka je
tu typickým příkladem) až po bytová družstva.

Prahu vyznačovala ve srovnání s oběma srovnávanými vel-
koměsty poměrně velká politická stabilita. Město dominované
národními socialisty nalezlo nejpozději roku 1927 a až do roku
1938 přes ataky z krajní pravice i levice udrželo únosný mo-
dus vivendi s vládou republiky.⁵¹ Zajistit pražské společnosti

⁵¹ K meziválečné pražské komunální politice viz zásadní studii: Václav LED-
VINKA, *Vznik Velké Prahy a politický profil správy města ve dvacátých letech 20. sto-
letí*, Documenta Pragensia 5, 1985, č. 1, s. 91–111, kde jsou přehledně – i tabelár-
ně – představeny výsledky voleb a návazně je analyzováno složení ústředních
i lokálních komunálních elit. Více než jen jedné – pro pražskou komu-
nální politiku významné – straně je věnována Ledvinkova studie: Václav
LEDVINKA, *Zastoupení KSČ v obecní samosprávě hlavního města Prahy v ob-
dobí 1923–1939*, Documenta Pragensia 2, 1981, s. 5–51. Z novější produkce

stabilní politické prostředí se i v hospodářsky a sociálně dramatických třicátých letech dařilo mimo jiné proto, že světová hospodářská krize udeřila na Prahu a středočeskou oblast – naplno od léta 1931 – přece jen poněkud mírněji než na města s dominantní hutní či exportně-strojírenskou výrobou nebo například na pohraniční úzce exportní centra sklářské produkce. Praha lépe odolávala, protože byla přece jen mnoho-
vrstevným správním, školským, finančním, obchodním a jen zčásti (i když významným) průmyslovým centrem.⁵² Velkou, poměrně dlouho stabilizující roli hrálo v rostoucí Praze stavebnictví, které i za krize až do roku 1932 dokonce poměrně výrazně profitovalo z poklesu cen materiálů i práce. Právě budování sítí infrastruktury velkoměsta a kupodivu až do roku 1932 rostoucí stavba obytných domů a bytů nabízela i v letech krize zaměstnání početným profesím.⁵³

Od roku 1932 stála nicméně i Praha před zcela závažnými konsekvencemi krize. V roce 1933, tedy na vrcholu krize, bylo v Praze Ústředním sociálním úřadem hl. města Prahy (ÚSÚ) evidováno 30 555 nezaměstnaných, ucházejících se ve zprostředkovatelně o práci.⁵⁴ Mužem, který byl z titulu funkce

srovnej Tomáš JELÍNEK, *Ženy v radě hlavního města Prahy v letech 1918–1938*. In: Jiří Pešek – Václav Ledvinka (edd.), *Žena v dějinách*, Praha 1996 (Documenta Pragensia, sv. 13), s. 321–326, a TÝŽ, *Komunální volby v hlavním městě Praze mezi světovými válkami*. In: Olga Fejtová – Václav Ledvinka – Jiří Pešek (edd.), *Osm set let pražské samosprávy*, Praha 2002 (Documenta Pragensia, sv. 21), s. 157–165. K zastoupení německé menšiny srovnej: Tomáš JELÍNEK, *Zástupci německých politických stran v orgánech pražské samosprávy v období mezi dvěma světovými válkami*, PSH 35, 2007, s. 115–153.

⁵² Zdeněk KÁRNÍK, *České země v éře První republiky (1918–1938)*. II. *Československo a České země v krizi a ohrožení (1930–1935)*, Praha 2002, s. 48.

⁵³ Tamtéž, s. 37.

⁵⁴ Srovnej AMP, fond Ústřední sociální úřad hl. města Prahy (dále ÚSÚ), kart. 323.

ředitele ÚSÚ a od počátku třicátých let předsedy pražského Komitétu pro pomoc nezaměstnaným nucen tyto konsekvence, především pak hromadnou nezaměstnanost koncepčně řešit, byl Petr Zenkl. Zkušený komunální politik dokázal produktivně vázat státní i městské prostředky. Byly zřízeny veřejné vývařovny pro více než 10 000 nezaměstnaných, radikálně se rozšířila, respektive roku 1931 reformovala nabídka nouzových, městem (se státní podporou) prováděných prací (tzv. Zenklovy pracovní kolony).⁵⁵ Situace sociálně slabých vrstev obyvatelstva ovšem zůstávala za krize i v následné recesi let 1934–1936 více než napjatá. Pro postoj pražské městské samosprávy je symptomatické, že Zenkl neřešil jen aktuální denní krizovou agendu, ale pokusil se najít koncepční oporu v analýze situace krizí nejhůře postižených vrstev pražského obyvatelstva. Zadal v ÚSÚ mladému sociologovi a statistikovi Otakar Machotkovi úkol prozkoumat situaci pražského prekariátu. Výsledkem byla solidní monografie, která komplexně (mimo jiné s akcentem na důležitou otázku bydlení) ukazovala svět pražských chudých.⁵⁶

Bytový problém, obecně a jmenovitě v Praze více než palčivý, byl nejen státem, ale i městem řešen pouze nepřímo: O řešení se pokoušel parlament, ale řada zákonů k bytové

⁵⁵ Jejich hysterická kritika patřila ke standardnímu repertoáru komunistických poslanců. Srovnej Josef KROSNÁŘ, *Zlaté pražské časy*, Praha 1966, s. 56–63. Přitom šlo o osvědčený sociální projekt a smysluplnou práci pro město, o níž byl mezi chudými a nezaměstnanými velký a trvalý zájem. Srovnej „Zpráva o provádění akcí pro nezaměstnané Ústředním sociálním úřadem hl. města Prahy v období od 23. října 1933 do 1. září 1934“. AMP, fond ÚSÚ, kart. 323, resp. již předchozí „Zenklovu zprávu“: Zpráva o pomocných akcích hl. města Prahy pro nezaměstnané, tamtéž, kart. IV-322.

⁵⁶ Srovnej klasickou práci Otakar MACHOTKA, *Sociálně potřebné rodiny hlavního města Prahy*, Praha 1936.

a stavební otázce, běžící od jara roku 1918, nedokázala přivodit zásadní obrat. Až zákon č. 100 Sb. z 11. března 1921 položil základ k státem podpořené bytové výstavbě.⁵⁷ Velká Praha začala od roku 1922 cíleně vykupovat zemědělské pozemky na svém teritoriu a poskytovala je za dostupné ceny bytovým družstvům.⁵⁸ Preferovala ta, která byla spojena s komunální sférou. Méně rozsáhlá komunální bytová výstavba byla určena pro městské zaměstnance. Bytová družstva ovšem zakládaly i státní instituce. Do Prahy nepřicházeli jen chudí obyvatelé venkova, ale také řada firem budovala v Praze centrály nebo pobočky, rozvíjela se i poměrně rozsáhlá soukromá vilová výstavba. K Praze ovšem nepatřily jen moderní novostavby: Za světové hospodářské krize se rozrostly kolonie nouzových domků, respektive nevelké, ale děsivé chudinské slumy.⁵⁹

Poměrně úspěšné proplutí pražské samosprávy přejezmi hospodářské krize a následné recese se odrazilo ve výsledcích komunálních voleb roku 1938. Z 962 000 pražských obyvatel volilo 544 256. Přestože komunisté tentokrát dosáhli bezmála 17 procent hlasů, tedy podobně silného zastoupení jako strany české extrémní pravice (Národní sjednocení i Národní liga) dohromady, nejsilnější stranou zůstali národní socialisté (26 procent a tedy 26 mandátů). Třetí byli s více než 14 procenty sociální demokraté (14 mandátů), podílející se na vedení města. Praha, v níž stávající radniční garnituru nadále podporovaly i malé, mimo jiné židovské strany,⁶⁰ tak mohla

⁵⁷ Tamtéž, s. 114.

⁵⁸ Srovnej ZLATNÍK, *Problém regulace města*.

⁵⁹ Srovnej Zdeněk SMETÁNKA, *Děti ze skal*. In: Týž, *Archeologické eseje a mikro-příběhy*, Praha 2016, s. 29–38.

⁶⁰ Tradičně loajální Německá sociální demokracie oproti tomu s necelými 5 000 hlasy zmizela bez jediného mandátu z jeviště: podlehla Sudetoněmecké

demokraticky prosperovat až do kolapsu republiky, způsobeného mnichovským diktátem, jehož důsledky (odříznutí od zdrojů elektrické energie) přímo zasáhly životaschopnost hlavního města.⁶¹ Město vedl od Baxovy abdikace v dubnu 1937 Petr Zenkl, potvrzený ve funkci jarními volbami roku 1938. Zenkl byl sice prezidentem Benešem v záříjové krizi povolán do vlády, v níž s ohledem na nutnost hájit zájmy Prahy zůstal i po Mnichovu až do 1. prosince 1938, primátorského úřadu se však nevzdal.

Změnu poměrů přineslo krátké, ale dramatické období Beranovy vlády, kdy „zbytková republika“ prodělala intenzivní autofašizaci a „očistu“ od demokratických osobností i „prohnilých a života neschopných“ demokratických konceptů.⁶² V komunální sféře se to projevilo 24. února 1939, kdy prezident zemské správy politické rozpustil ústřední i obvodní pražskou samosprávu a nahradil ji správní komisí, respektive vládními komisaři v jednotlivých pražských obvodech. Sesazeného Petra Zenkla nahradil jako předseda správní komise s titulem primátora odborník na správní a samosprávní problematiku Otakar Klapka.⁶³ I on byl národní socialista a do roku 1938 poslanec parlamentu, takže ryze politicky nešlo o převrat.

straně, do níž vpluly všechny ostatní dosavadní německé strany a s celkem 15 423 hlasy jí v Praze zajistily tři místa v zastupitelstvu.

⁶¹ Srovnej Petra SLÁMOVÁ – Hana SVATOŠOVÁ, *Pražská městská správa v období tzv. druhé republiky*. In: Olga Fejtová – Václav Ledvinka – Jiří Pešek (edd.), *Evropská velkoměsta za druhé světové války. Každodennost okupovaného velkoměsta. Praha 1939–1945 v evropském srovnání*, Praha 2007 (Documenta Pragensia, sv. 26), s. 23–40.

⁶² Srovnej Jan GEBHART – Jan KUKLÍK, *Druhá republika 1938–1939. Svár demokracie a totality v politickém, společenském a kulturním životě*, Praha 2004.

⁶³ Srovnej populární publikaci: Tomáš PASÁK, *Zápasy primátora JUDr. O. Klapky*, Praha 1991.